

ТОСОР ЖАЗМА ЭСТЕЛИГИНИН ИЗИЛДЕНИШИ ЖАНА АНЫН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ

Кайрат БЕЛЕК

Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Гуманитардык факультет, Тарых бөлүмү
kairat.belek@manas.edu.kg, kayratbek@gmail.com

Аннотация

Тосор жазма эстелиги карахандар мезгилинде *хакани* тилинде жазылып, жазма эстеликтин ички мазмунунда эки аскер башчынын келишимдери чагылдырылган. Албетте жазма эстелик бир эле убакта орто кылымдагы түрк мамлекеттеринде калыптанган икта системасынын (жер ээлиги) таш бетиндеги өрнөгү болуп да саналат.

Ачкыч сөздөр: Арабографикалык жазуулар, карахандар, икта, орто кылымдагы түрктөр, Тосор, эпиграфикалык маалыматтар.

TOSOR'S INSCRIPTIONS AS A HISTORICAL SOURCE

Abstract

Epigraphic monument from *Tosor*, which became the subject of the study, was written in Turkic language in the times of *Karakhanids*. By its contents the monument is a treaty between two local military leaders. To author's opinion, *Tosor* inscriptions can be regarded as undisputable proof of the existing of *iqta* institutions in the administrative system of mediaeval Turks.

Key words: Inscriptions with Arabic letters, Karakhanids, *iqta*, Mediaeval Turks, *Tosor*, epigraphic monument.

Киришүү

Орто Азияда VII кылымдын экинчи жарымынан тарта ислам дининин таралышы жана анын калыптанышы аркасында араб маданияты да жергиликтүү калкка терең сиңе баштаган. Айрыкча араб тили

автахтондуу элдин жазуу маданиятында өрчүп, бул тил өз убагында белгилүү илимий, адабий жана диний чыгармалардын басымдуу көпчүлүгүндө негизги орунду ээлеген (Бертельс 1960: 450). Кадыресе VIII кылымда эле араб гарфикасы Мавераннахрдын жазма маданиятында толук кабыл алынып, ошол эле мезгилде бул жазуу маданияты жергиликтүү калктын маданиятына ылайыкташып өзгөрүүлөргө да дуушар болгон (Бартольд 1968: 53).

Албетте мусулманчылыкты толук кабыл алган Орто Азияны алгач ирээт араб тилиндеги чыгармалар ээлеп, кийин анын ордун перс адабияттары алмаштырса (Бертельс 1960), ал эми карахандардын доорунда Жусуп Баласагундун «*Кутадгу Билиг*», Абу-л-Футух Абд ал-Гафир б. ал-Хусейн ал-Алма'инин «*Тарих-и Кашигар*», Махмуд Кашгаринин «*Дивани Лугат ат-Түрк*», Адиб Ахмад Югнакинин «*Хибат аль-Хакайик*», Ахмет Ясавинин «*Диван-и Хикмет*» сыяктуу түрк тилиндеги (*хаканийа*) эмгектер да жазылгандыгы белгилүү (Кляшторный 2004: 61-64; 2006; Genç 1981: 63; 1997; Şeşen 2001; Хашимов 2001: 139-170).

Араб графикалык жазуу маданиятынын дагы бир өрнөгү эпиграфикалык булактарда сакталып (Настич 2004: 227; Крачковская 1938: 1774-1775), булар орто кылымдардагы архитектуралык курулуштарда, нумизматикада жана ар түрдүү буюмдарда гана иштелбестен, таш беттеринде да чегилген (Дьяконов 1948: 9-15). Алардын өрнөктүү мисалдарын Варух капчыгайындагы аска бетиндеги жазуулар жана Сахоба-Мазардагы эпитафияларды ж. б. белгилей алабыз (Бартольд 1966: 309-310; Табалдиев, Белек 2008: 217-312).

Бул жазуу маданияты өз убагында көчмөндөрдүн салттуу маданиятына да жайылып, мунун бир мисалы 1985-жылдары Ысык-Көлдүн Тосор жергесиндеги «*Күлбак*» же «*Гүлбакы*» деп аталган жайлоодо табылган

таштагы жазуу болуп саналат (Жумагулов 2009: 60). Иликтөөбүздүн негизги темасына айланган «Тосор жазуусу» табылган *Қulbaқ* жайлоосунун аталышы жөнүндө да кыскача маалымат бере турган болсок, бул аталыш Махмуд Кашгаринин *Диван Лугат ат-Турк* эмгегинде да эскерилээрин эске салганыбыз жөндүү. Анткени *Диван Лугат ат-Турк* эмгегинде Баласагун тоолорун кыдырган «*турк дин адамы Қulbaқ*» жана анын аска беттерине «*Теңгри қuli Қulbaқ*» деп жазгандыгы туурасында маалыматтар эскерилет (ДЛТ 2005: 440; Sümer I. 1999: 23). Албетте бул иликтөөбүздүн объектиси болгон «Тосор жазма эстелиги» табылган *Қulbaқ* жайлоосунун аты, Махмуд Кашгаринин эмгегиндеги *Қulbaқ* аталышы жана андагы диний жазуулар менен байланышы бар экендиги туурасында жыйынтык чыгаруу азырынча эртелик кылаар. Анткени аталган аймактан *Қulbaқ* аталышында жазуусу бар тарыхый маалымат табыла элек. Биздин бул жерде белгилей турган жерибиз *Қulbaқ* аталышынын жергиликтүү тургундардын «*оозеки*» салттуу маданиятында сакталып калышы жана анын Махмуд Кашгаринин эмгегиндеги *Қulbaқ* аты менен дал келүүсү кызыгууну жаратаарын белгилеп койгонубуз каят. Ал эми негизги изилдөөбүздөгү Тосор жазма эстелигиндеги жазуунун кайрадан окулушу, тарыхый анализи жана андагы маалыматтардын маанисинин талданылышы менен анын илим коомчулугуна таанытуу өзгөчө орунга ээ.

Тосор жазма эстелиги¹

Тосор жазма эстелиги менен жакындан таанышуу 2007-жылы Кыргыз-Турк «Манас» университетин жана *American University of Central Asia* тарабынан биргеликте уюштурулган *Тосор археологиялык экспедициясы* учурунда аталган таштагы тексттен жаңы фото көчүрмө алынып, аны окуп чыгуу менен байланыштуу. Бул экспедициянын

натыйжасы менен таштагы жазуудан уникалдуу маалымат алууга мүмкүнчүлүк түзүлдү (Сүрөт 1).

Тексттин транслитерациясы:

1. *mn ḡr hsan skmn*
2. *ḡa* *brâ*
3. *çḡr sü br iman [br ir em] ḡr m luḡ sü n*
4. *sna sḡd im adaḡt (idhi ḡt) tñr*
5. *mn mes 'ûd alb ald im*
6. *tñri ḡtlḡ ḡlsun âmin*

Тексттин жаңы окулушу:

من قرا حسان سكمين
 حعر غا سو بر يمان قرم لوغ سو بران
 سننى سغد يم ادا قت تكرر
 من مسعود الب الد يم
 تكبر قتلغ قلسون امين

Тексттин транскрипциясы жана сүйлөмдөрдүн куралышына

жараша жайгаштырылышы:

Men Ḡara Hasan Sökmen. Çaḡr-ḡa sü biri-man [bir-ir-em]. Ḡaram-luḡ sü ber-an, seni sḡd-im idhu-ḡut (adaḡga, idhuḡyâ, idhuḡgâ) Teñri. Men Mes 'ûd Alb ald-im. Teñir ḡutluḡ ḡlsun. Âmin.

Комментарийлер:

A). *Men Ḡara Hasan Sökmen* – من قرا حسان سكمين

Kara (Ḡara) قرا: Текстте кара эпитетинин соңундагы ¹ алиф ариби түшүп калган. Жалпы түрк тилдеринде бирдей мааниде жолуккан *kara (ḡara)* сын атоочу өң-түстүк белгисин билдирет (ДС 1969: 422-423). Мындан башка байыркы рун сымал түрк жазма эстеликтерде *энчилүү аттарда* жана *кара-бодун* кошмок сөзүнүн курамында *күчтүү* жана *калың* эл мааниде; *кара баиш*: күң жана кул; *кара-болуу* кошмок этиши менен *кызмат кылуу* же *эрезеге жетүү* жана *жамандык* мааниде; *өрүңүм-карам*

деген кош сөзүнүн курамы менен *кара-мал* же жалпы эле *мал* маанисинде; *жаныбар*, *канаттуулар* аттарынын курамында; жаратылышта: *кара-суу*, *кара-жер*, *кара-жол*, *кара-булут*; *кара үрүн*: *кара үңкүр* (*мүрзө*) жана башка сыяктуу маанилерди билдирген (ДЛТ 2005: 908-909; ДС 1969: 422-423; Tekin 2008: 147; Genç 1981: 133-137; Усеев 2011: 74-75, 85, 96, 99, 120).

Аталган термин байыркы түрктөрдүн административдик саясий номенклатурасында да мамлекеттик жетекчилердин жана уруу бирикмелердин курамында колдонулуп келгенин да байкайбыз. *Кара* (*qara*) эпитети тарыхый жазма маалыматтарда алгачкы жолу байыркы Түрк каганатынын башкаруучусу *Кара-кагандын* (552) аты менен байланыштуу болсо (Кляшторный 2005: 89), ал эми уруу бирикмесинде *Он-Ок-Эли* конфедерациясынын *дулу* аттуу уруу союзуна тиешелүү *түргөш* уруусудагы *кара-түргөштөр* менен бул урууну башкарып *кара* (*qara*) наамын алышкан уруу жетекчилери менен байланыштуу (Tekin 2008: 147, 179; Кляшторный 2004: 55-58). Тарыхтагы түргөш уруусу өз убагында *кара-түргөш* жана *сары-түргөш* деген эки канаттын курамынан түзүлгөн (Кляшторный 2004: 55-58; Sümer 1999: 118).

IX – XII кылымдарда *кара* (*qara*) эпитети Түркстандын көпчүлүк территориясын ээлеп алган *Карахан* мамлекетинин административдик системанын эң жогорку мансаптык даражасына чейин жеткен (ДЛТ 2005: 908). Албетте орто кылымдагы Орто Азия тарыхында *Карахан* мамлекетинин аталышы да, бул мамлекеттин башкаруучуларынын энчилүү жана титулдук ысымдарында *кара* (*qara*) эпитетинин көп жалгаштырылышы менен байланыштуу экени байкалып турат (Бартольд 1996: 112; Pritsak 1955: 239-263). Масалы: *Алп Кутлуг Тунга Билге Түрк*

Тугрул-Кара-Хакан сыяктуу (Pritsak 1951: 270; Бартольд 1996: 475; ДЛТ 2005: 908; Кочнев 2006).

Сөкмен (Sökmen) سمكن: Махмуд Кашгаринин *Дивани Лугат ат-Түрк* сөздүгүндө жигиттерге берилген эпитет болуп, бул эпитет душмандын аскерин жарып кирүүчү жоокерлерге да ыйгарылгандыгын белгилейт (ДЛТ 2005: 415; ДС 1969: 510; Clauson 1972: 821; Насиёминоğlu 1996: 26). Буга байланыштуу аталган *сөкмен (sökmen)* эпитети, карахандардын кошундарынын алдыңкы саптагы душманды качырып кирген аскерлерге жана аскер башчыларына берилген аскердик титул болгондугун *чериг сөкү (черүүнү жаруу)* маанисинен да билүүгө болот (Genç 1981: 311).

Ошол эле мезгилде карахандардагы *сөкмен (sökmen) سمكن (sokman) سوكمان*: *Мулхакат ас-Сурах б-ча*: Бартольд 1996: 474) эпитетин Селчук мамлекетинин (1040-1157) огуз-түркмен аскер башчылары энчилүү аттарында колдонушканын да билебиз (Turan 2004: 101-249; Ataoğlu 1989: 32-43; Sevim, Merçil 1995: 72; Savran 1992: 219). Аталган эпитет селчуктардын саясий-административдик системасында колдонулбаса да, огуз-түркмендердин энчилүү аттарынын курамында карахандардан мурасталган баатырдык маанисинде кабыл алынышы да мүмкүн. Селчуктардагы *сөкмен (sökmen)* эпитетинде аталган огуз-түркмен аскер башчыларынан *Сөкмендер* же башка бир шаардын аталышында *Ахлат-шахтар* аттуу хандык (1100-1207) чыгыш Анатолияда курулса, ал эми азыркы Сириянын түндүгүндө *Сокмандар* (Хысн Кейфа) (1102-1409) аттуу дагы бир хандык түптөлгөндүгү белгилүү (Turan 2004: 101-249; Ataoğlu 1989: 32-43).

Айрыкча *сөкмен (sökmen)* эпитетинин мамлекеттик деңгээлде өсүшүн XIV кылымдын башында Кичи Азияда түптөлүп, бүтүндөй

Чыгыш Жер-Ортолук деңизинин айланасын өзүнө каратып алган Осмон империясынын *йеничери* деп аталган армиясынан көрсөк болот. Осмон империясынын *йеничери* армиясы үч негизги армиядан куралып: *ага бөлүктөрү, жамаат жана согман* деп аталган (Pakalın 1993: 145).

Бирок *сөкмен (sökmen)* эпитетинин жазылышы араб грамматикасында “ö”, “ü” тыбыштары болбогондугу үчүн айрым окумуштуулар тарабынан ар түрдүү берилип калганын *Türkçe Sözlük II. 1988: 1274* жана *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat 2003: 929* аттуу сөздүктөрүнөн байкайбыз.

Алды менен *Türkçe Sözlük* аттуу эмгекте: *сөкмен (sökmen)* эпитетинин синоними болгон «*согман*», «*сеймен*» аталыштарынын мааниси: «*Иран маданиятындагы ар түрдүү майрам жана үйлөнүү үлөт-тойлордо улуттук кийимде кийинип, жасалгаланган куралдуу атчан жигит*» - деп түшүндүрмө берилет (TS II. 1988: 1274). Бирок бул мүнөздөмө айрым окумуштуулардын пикири боюнча «*байыртадан отурукташкан иран маданиятына коошпойт*» (Мокеев 2012). Андыктан бул сөздүктөгү *сөкмен (sökmen)* эпитетине карата айтылган түшүндүрмөлөр көбүрөөк көчмөн маданияттын белгилерин чагылдырып тургансыйт.

Ал эми аталган эпитет боюнча *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* сөздүгүндө болсо анын мааниси *Türkçe Sözlük* лугаттан башкачараак берилгенин көрөбүз. Бул лугатта да аталган эпитетке карата иран тилине басым жасалып, *сөкмен (sökmen)* эпитетине синоним болуучу «*сег-бан*» же «*сеймен*» деген аталыштар осмондордун *йеничери* армиясынын бир бөлүгүнө берилген наам деген мүнөздөмө берилет. Ал эми ушул эле сөздүктөгү *сөкмен (sökmen)* термининин экинчи түшүндүрмөсүндө болсо дагы эле иран тилине басым жасалып, осмон султандарынын сарайындагы

аңчылыкка чыгуучу тайгандарды баккан адамдарга берилген *seg-ban* эпитети деп түшүндүрмө жасалат (Devellioğlu 2003: 929).

Албетте бул жерде Орто Азиядан Алдыңкы Азияга карай жылган көчмөндөрдүн жергиликтүү араб, иран маданияттарынын таасирине канчалык деңгээлде кабылгандыгынын өрнөгүн ушул *сөкмен (sökmen)* эпитетинин түпкү маанисин жоготкону менен байкайбыз. Ошондуктан жогорудагы сөздүктөрдө берилген *сөкмен (sökmen)* эпитети иран маданиятынан келген делинип, мааниси өзгөргөн түрдө «сеймен», «сегбан», «согман», «сокман» аталыштарында Анатолиядагы түрктөрдө сакталып калган деген бүтүмгө келебиз.

Бирок тарыхчы Пакалын өз убагында аталган темага кайрылып, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* эмгегинде *sogman* эпитетин *Дивани Лугат ат-Түрк* сөздүгүндөгү *сөкмен (sökmen)* эпитетинин синоними экенин белгилеп, терминдин осмондордун «йеничери» армиясынын үчтөн бир бөлүгүн түзгөн *sogman* аскердик курамы болгондугун белгилейт. Ошондой эле окумуштуунун пикиринде *sogman* аттуу аскердик курам: «секбан-ы седид», «секбанлар чавушу», «секбанлар фырыны», «секбанлар катиби», «секбан орталары», «секбан тазылары» сыяктуу тармактардан куралганын жана бул аскердик институтту «секбанбашы» жетектээрин ачыктап берет (Pakalın 1993: 147-149).

Демек, осмондордогу *sogman, segban* же *seumen* аталыштарындагы аскердик институттун иран маданиятынан келбегендигин, анын карахандардан жана селчуктардан мурасталып алынган байыркы көчмөндөрдөгү аскердик термин экенин билсек болот. Айрыкча бул эпитет кыргыз эл жомокторунда ‘согбон баатыр’ аталышында да, ал эми монгол элдеринде де энчилүү ысым болуп кездешээрин эске салып, дагы бир жолу бул эпитеттин перстерден алынбагандыгын белгилейбиз

(Мокеев 2012). Демек тексттеги *kara* (*qara*) эпитетин алып жүргөн «Хасан», *sökmen* (*sökmen*) деп аталган аскердик титулдун да ээси болгон.

Б). *Çağr-ğa sü biri-man [bir-ir-em]*: – [بریرام] حەرغا سو بریمان

Бул сүйлөмдүн башындагы *حەر* сыяктуу болуп жазылган сөз Жумагулов боюнча «жафар» деп да окулушу мүмкүн (Жумагулов 1987: 71). Бирок «жа'фар» болуп окулуш үчүн *ف* (*fe*) тыбышынан мурун *ع* (') ариби болушу керек эле. Ал алдыдагыдай *جعفر* (*ca'far*) деп окулат. Ошол эле учурда “*hkd*” (кун алуу) ж. б. болушу мүмкүн. Болжолубузда бул жерде *حەر* «жагр» же «чагр» деп жазылышы чындыкка көбүрөөк жакын. Бирок белгилей турган нерсе «Новые сведения о памятниках письменности караханидского времени. Сходознавство. Вып., 45-46, Kiev, 2009 с. 24-32» аттуу макалабызда «хаканга сү бириман, карамлуг сү биран» - деп «жагр» же «чагр» деген сөздү '*haqan*' деп такыр жаңылыш окуганбыз. Ошондуктан төмөндө анын туура окулушун сунуштадык.

Чагр (*Çağr*) *چغر*: байыркы түрк элдеринде *бүркүткө* берилген ысым катары колдонулуп (ДЛТ 2005: 395) жана бул куштун кыраан-алгырлыгына жараша: «*чегир баян*», «*коңур чегир*», «*бай чегир*», «*куу чегир*», «*болот чегир*» деген түрлөргө бөлүнүп айтылган (Юдахин 1985: 355-356). Бул эпитеттин экинчи бир мааниси «*кой чагыр*», «*ак чагыр*», «*чақыр//чагыр таш*» делинип, курч куралдарга жана миздүү таштарга да айтылгандыгын белгилейбиз (Юдахин 1985: 334, 338). Мына ушундан улам «кыраан», «чоң» жана «курч» деген мааниде «*Чагры*» же «*Чагры-бек*» деген сыңарындай энчилүү ат келип чыкса керек (ДЛТ 2005: 395, КТТС 1969: 676). Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндөгү бул эпитетке байланышкан дагы бир жагдайды белгилесек, «*чекир*» – көздүн карегиндеги *темгил*, *көлөкө*, *көгүш* түстүү болгондого карата айтылат (КТТС 1969: 690). Ал эми бардык бүркүттөрдүн көздөрү «кара» жана

«каралжын» түстүү болгондуктан, кыргыздарда «кыраан» деп билинген айрым бүркүттөрдүн көз-каректеринин тегеретесин «ак», «көгүлжүм» же «темгил» баскандарына «чекир» деп коюшат (Юдахин 1985: 356; Табалдиев 2012).

Орто кылымдарда атактуу энчилүү ысым жана мамлекеттик титул катары колдонулган *чагры* эпитети, карахандардын башкаруу системасында мамлекетти жетектеген башкаруучуларга берилүүчү жогорку наам болгон (Давидович 1979: 145). Айрыкча бул эпитет селчуктарда да энчилүү ысым катары кездешет (Genç 1981; Sevim, Merçil 1995).

Сү (Sü) سو: орто кылымдагы көчмөн түрк калктардын армиясы ушундай аталган. Ал эми жалпы кошунду жетектеген аскер төбөлдөрүнө *сүбашы (sübaşı)* деп аташкан (Tekin 2008: 167; Радлов 1911: 794). Бул сөзгө карата Дивани Лугат ат-Түрктөн мисал келтирсек: *sü on kün örik boldi* سوان كون ارك بلدى *кошун он күн өргүү алды* (DLT II. 1992: 249; User 2012: 262).

Бир-мен (Biri-men) [bir-ir-em] بر يما [بر يرام] «берүү». Текстте бул сөз «*бир-ир-ем*» дегенге көбүрөөк окшошот. (Бул сөздөрдүн чакталышы боюнча кар.: Насеминоğlu 1996: 182-194; Özkan 2009: 136-137).

B). Бул тексттин *карам-луг (қарам-луғ)* деп башталган үчүнчү сүйлөмүн үч вариантта чечмеледик:

B.1. Вариант: قرم لوغ سو بران سنى سغد يم اذاقا تکر ?

B.2. Вариант: قرم لوغ سو بران سنى سغد يم اذاق يا تکر ?

B.3. Вариант: قرم لوغ سو بران سنى سغد يم اذا قت تکر ?

B.1: бул саптагы сүйлөмдүн оригинал түзүлүшүнө карап окуганыбызда *Қарам-луғ сү бер-ан, seni sıgd-ım adaқga Teñri!* – سنى سغد يم – *Adaq:* «ыйык күчкө (Теңирге) ниет кылуу, таазим» маанисин билдирет (TS I. A-J. 1988: 13).

Буга улай аталган сүйлөмдү *qaram-luğ sü ber-an, seni sığd-ım idhuqga Teñri* – اذاقكا تکر – سنی سغد یم اذاقكا تکر – سو برا ن سنی سغد یم اذاقكا تکر деп окуй турган болсок деле, ал жалпы маанисин жоготпойт. Анткени Диван Лугат ат-Түрктө: *idhuq* - ыйык жана улуу (*Idhuq Tağ-Улуу Тоо*) деген маани берет. Ошондой эле аталган сөздүн дагы башка маанисинде *adhaq* делинип, ал *огуздардын эң жогорку башкаруучуларынын бири* деп берилет б. а. жогорку башкаруучуга берилген титул болгон (ДЛТ 2005: 99-100). Демек бул сүйлөмдүн жалпы маанисинде *теңирге* же болбосо *мамлекетине (башкаруучуга) ыйык кызмат жана таазим* байкалып турат (Genç 1981: 72-75).

B.2: Qaram-luğ sü ber-an, seni sığd-ım İduqYâ Teñri! деп да окулушу мүмкүн. Болжолубузда бул сапта эки сүйлөм түзүлүп, текстти жазган адам биринчи сүйлөмдүн соңундагы *idhuq* деген сөздү, экинчи сүйлөмдүн башындагы *yâ* сөзү менен улап жазган. Ошондуктан *yâ* сөзүнүн башына келүүчү *ی (ye)* арибинин ордуна *ك (kef)* ариби колдонулган. Албетте *ك (kef)* ариби кандайдыр бир сүйлөмдүн маанисине жараша сөз ортосунда жумшак “ğ”, “y” ошондой эле дайыма *nin ن* менен *ك kef* кошулуп *نك «н»* болуп колдонула берет (Nasrëminoğlu 1996: 29-31; Eckmann 1988: 38; Kurt 2009: 38; Kaуа 2003). Андыктан бул негизге карай турган болсок эки кошмок сөз туура жазылган. Бирок араб ариби менен жазылган мусулман эпитафия мүнөздүү булактарда “*Yâ*” *U²* сөзү ар дайым өзүнчө *Yâ Allah, Yâ Muhammed* деп жазылган сыңарындай (Пантусов 1906: 20; Табалдиев, Белек 2008: 218), бул текстти жазган адам «*Yâ Teñgri*» деп экинчи сүйлөмдү жазгысы келсе, анда бул саптын башындагы биринчи сүйлөмдүн акырындагы *idhuq* сөзүнө “*Yâ*” сөзүн улабаш керек эле. Ошондуктан бул эки сүйлөм кошулуп жазылгандыгы үчүн сүйлөмдүн жалпы маанисин чыгарууда кыйынчылык жаралат.

Бул экинчи вариантка байланыштуу пикирибизде *idhuk* сөзүнүн соңуна канчалык деңгээлде ك (kef) арибин таңуулап улаганыбызга карабастан, оригинал тексттин ичиндеги башка сөздөрдө колдонулган ك (kef) арибтери менен окшошпогонун да белгилеп коюбуз кажет (Сүрөт 1). Мына ушундан улам бул саптагы сүйлөмдүн үчүнчү вариантын сунуштайбыз.

B.3: قرم لوغ سو بران سننى سغد يم ادا قت تکر – Qaram-luğ sü ber-an, sana sığd-ım İdhu-ğut Teñri! деп жазылып, биздин оюбуз боюнча бул сүйлөм «ушундай жазылышы» мүмкүн деген бүтүмгө жакындаштырат. Анткени бул саптагы сүйлөмдүн *idhuğ* деп аталган төртүнчү сөздүн соңундагы ق (qaf) арибинен кийин, жогорку варианттарда колдонулгандай ك (kef) ариби эмес, ичке ت (te) ариби колдонулган сыяктуу. Бирок оригинал текстте да көрүнүп тургандай ق (qaf) арибинен кийин жазылган ичке ت (te) ариби, орто калың ط (tu) же ك (kef) арибтерине окшошуп калган (Сүрөт 1).

Ал эми бул тексттен алынган *idhu-ğut* сөзү байыркы түрк жазма эстеликтерде көп учурап, аталган сөз кийинки чагатайлардын доорунда “d” тыбышы “y” тыбышына өтүү менен *ıyk ğut* деген сыяктуу аталыштагы эпитетке айланган (Eckmann 1988: 38).

Кыскасы, жогорку үч вариантын жыйынтыгында биринчи варианты эске албаганда, экинчи варианттагы «*Yâ Teñgri*» деген сөз канчалык деңгээлде мусулман эпитафиялык булактардагы *Йаа Аллах, Йаа Мухаммед* деген сыяктуу сөздөрдү кайталаган? – дегенибизге карабастан, ал байыркы түрк жазуу эстеликтеринен да жана карахандар дооруна тиешелүү буга окшош жазма эстеликтерден да “*Teñri*” эпитетине “*Yâ*” термини уланган кошмок сөз жолуктура элекбиз.

Ошондуктан биринчи жана үчүнчү варианттар кандайдыр бир негизде экинчи вариантыбыздын натыйжаларын четке кагат. Албетте буга

карабастан жогорудагы үч варианттын бардык жыйынтыктары тексттин негизги беделин бузбайт.

Карам-луг (*Qaram-lug*) قرام لوغ: «күчтүү» (-lig, -lug ж. б. б-ча: Насеминоғлу 1996: 14-15) жана «караган». Бул *кара* (*qara*) сөзүнүн түшүндүрмөсү менен бирдей маани туюндурганы үчүн *кара* (*qara*) эпитетинин комментарийинде кеңири маалымат берилди. Бирок бул сөздүн экинчи мааниси «таандык», «тиешелүү», «каранды» (Юдахин 1985: 349) жана азыркы өзбек тилинде дагы «*карам*», «*карамлик*» деп сакталып, аталган эле маанини туюндурат (УРС 1959: 604).

Сана (*saṅga*) سنى: бул тексттеги *seni* سنى деген сөз карахандардын грамматикасында көрүнгөндөй سنكا *saṅga* деген түрдө жазылган эмес (Насеминоғлу 1996: 35-36). Албетте ал кандайдыр грамматикалык катачылык эмес, *алиф-и максура* (кыска алиф) б. а. арабча айрым сөздөрдүн аягында бүткөн созулма «и» тыбышы кыска «а» ариби болуп да окулат. Ошондуктан тексттеги *сени* (*seni*) سنى түзмө-түз «*сени*» жана кыйыр түрдө *алиф-и максура* катары «*сана*» деп дагы окулушу мүмкүн. Мисалы орто кылымдагы Анатолия тексттеринен: شاه سنى آزاد ايلسون ديو ياره: (Гаджиева, Серебренников 1985: 185) деген сыяктуу сүйлөмдөрдү жолуктурабыз. Андыктан бул жерде баса белгилей кетүүчү жагдай текстти жазган адам «*н*» نك тыбышын текстте колдонулушу керек болгон бардык жерлерде жазган эмес. Төмөндөгү тексттибизди талдоо бөлүмдөрүндө аталган сөздүн түзмө-түз «*сени*» формасын гана колдондук.

Сыз-дым (*Sigd-ım*) سغد یم (байыркы түрк этиш сөзү: *сыг-* *сыгын-*): *сыйуу*, *батуу*, *ишенүү*, *ынануу*, *моюн сунуу*, *корунуу* сыяктуу маанилерди билдирет. Мисалы Махмуд Кашгариде بو سوز كنگلكا سغدى - *бу сөз көңүлгө сыгды* же болбосо *men tanrika sigimur men* (DLT II. 1992: 152; Тенишев 2006: 602).

Иду-кут (Idhu-ḳut) (idhuḳut) же idhiḳut – اذى قوت = ادا اذى же اذى: ыйык, касиеттүү, кудуретүү, дөөлөт, жер-суу, теңир деген маанилерди билдирет (Малов 1959: 106; Бартольд V. 1968: 50; Тенишев 2006: 598; Tekin 2008: 141; Sümer I. 1999: 34; ДС 1969: 674; DLT II. 1992: 65).

Теңир же Теңри تكير: Жогоруда белгилегендей тексти жазган адам «теңри» сөзүндө да نك «ң» тыбышын колдонгон эмес. Диван Лугат ат-Түрктөгү *Теңриге* берилүүчү түшүндүрмөнүн биринчи маанисинде *Аллага* айтылган ысым делинет. Ал эми экинчи маанисинде болсо *көк-асмандын, ыйык жерлердин* же улуу тоонун эгеси катары көрсөтүлөт (көк асман, тоо, суу, жер ж.б.) (ДЛТ 2005: 1022; Tekin 2008: 173).

Г). *Men Mes'ûd Alb ald-ım* – من مسعود الب الد يم: аталган сүйлөм текстин мурунку жана кийинки сүйлөмдөрү менен байланыштуу экендиги *ald ım* деген сөзүнөн улам билебиз.

Алн (Alb) الب: түркчө энчилүү аттардын курамында көп учурай турган эпитет. Ал *күчтүү, баатыр* маанилерин туюндуруп, ал байыркы көчмөн түрк калктарда жогорку аскер төбөлдөрүнө берилүүчү аскердик наам болгон (ДЛТ 2005: 80; Тенишев 2006: 583; Esin 1985: 2, 7; Tekin 2008: 120; Sümer 1999: 39, 100).

Д). *Теңир ḳutluḡ ḳılsun. Âmin!* – تكير قتلغ قلسون امين: *теңир куттуу кылсын, шүгүрлүү кылсын* маанисин туюндурат. Аталган сүйлөм өзүнөн мурунку сүйлөмдөргө көз-каранды. Бул сүйлөмдө *Мас'уд-Алн (Mes'ûd Alb)* алган нерсесине ыраазы болуп, теңирге шүгүрлүк кылгандыгын билдирип жатат.

Кутлуг (Ḳutluḡ) قتلغ: *бактылуулук; дөөлөттүүлүк; аман-эсендүүлүк; маарек, куттуулук* (Бартольд V. 1968: 50; Тенишев 2006: 592-598; Tekin 2008: 156; DLT I. 1992: 320; ДЛТ 2005: 432). Байыркы түрк тектүү калктардын диний ишенимдеринде *ḳut* касиеттүүлүгү башкаруу–

чуларга гана ыйгарылгандыгын рун сымал байыркы түрк тексттеринде «...алп болмыш – Кутлуг Билге Каган...» деген сыяктуу эпитеттер менен коштолгонун байкайбыз (Малов 1959: 48; Ercilasun 2010: 93). Демек байыркы түрктөрдүн ишениминде *куттуу* болгон адам гана мамлекетти башкаруу жөндөмдүүлүгүнө ээ делинген (Genç 1981: 72-75; Ercilasun 2010: 91). Ошондуктан бул текстте жазылган *Teñir ƙutluğ ƙılsun* - تكبر قتلغ قلسون деген сүйлөм теңирчилик ишениминде тез-тез колдонулуучу *табынуунун формуласы* болушу мүмкүн деген ойдобуз.

Тексттин толук мааниси:

1. Мен Кара Хасан Сөкмен!
2. Чагрга аскер беремин. Күчтүү [(мага) *таандык* же *караган*] аскер берген,
3. Сага моюн-сунам Ыйык-Кут-Теңри!
4. Мен Мас'уд-Алп алдым.
5. Теңир куттуу кылсын. Амин!

Тексттин хронологиясы жана анализи

Текстте эч кандай мезгилдик дата коюлган эмес. Ошондуктан тексттин каллиграфиялык түрү менен орфографиясы; тексттеги айрым терминдердин архаизмине; тексттин мазмунундагы маалыматтарды жазма тарыхый булактар, ага доордош башка жазма эстеликтер жана азыркы топономиялык аталыштар менен салыштыруу анализи; тексттеги салттуу маданиятка исламизмдин тийгизген таасирин аныктоодо төмөндөгү төрт версияны негиз катары алып изилдедик:

1. Версия: Тексттин орфографиясы жана каллиграфиялык түрү:

Тексттин каллиграфиясы араб графикасынын жөнөкөй формасы болуп көрүнгөнү менен жазган адам бул графиканын куфи ыкмасын колдонгон сыяктуу болуп байкалат. Ошондуктан тексттеги анча-мынча

тамгалардын түшүп, айрым жерлеринде бузулуп жана ката болуп калганына карабастан, каллиграфия таш бетинен ачык-даана көрүнүп турат. А түгүл таштагы тексттин алдында байыркы мезгилерге тиешелүү петроглифтер да байкалып турат (Сүрөт 2). Ал эми тексттеги жазуунун салттуу орфографиясы уңгу сөздөргө улануучу сөз жасоочу мүчөлөрдөн -лар, -мен; -га, -луг ж. б. бөлүнүп жазылышы, ал өз убагында карахандар же эрте чагатай дооруна мүнөздүү экендиги белгилүү. Мислы: бери-ман, беран, кылсун-лар ж. б. (Eckmann 1988: 28-63; Nacieminoğlu 1996: 15, 26, 182; Кауа 2003: 8).

2.Версия: Тексттеги айрым терминдердин архаизми:

Байыркы көчмөн түрктөрдүн салттуу саясий маданиятындагы административдик жана аскердик номенклатурасында кездешкен *қара, sökmén, қағр, сүү, idhu-қут, теңір, alb, қутлуғ* сыяктуу эпитеттердин сакталышы кандайдыр бир деңгээлде тексттин хронологиялык мезгили байыркы доорлорго мүнөздүү экендиги шексиз. Албетте бул эпитеттердин жалпы этимологиясы боюнча комментарийлер бөлүмүндө маалыматтар берилген.

3.Версия: Тексттин мазмунундагы маалыматтарды жазма тарыхый булактар, ага доордош башка жазма эстеликтер жана учурдагы топономиялык аталыштар менен салыштыруу анализи:

Махмуд Кашгаринин *Диван Лугат ат-Түрк* эмгегиндеги Баласагун тоолорун кыдырган *Қулбақ* аттуу дин адамынын аты менен анын *Теңгри қули Қулбақ* деген маалыматтар (ДЛТ 2005: 440; Sümer I. 1999: 23), азыркы Тосор жергесиндеги жергиликтүү калктын атап айткан «*Күлбак*» же «*Гулбаакы*» жайлоосунун аты менен кандайдыр бир деңгээлде окшоштугу бар. Бирок буга үндөш дагы бир Таластын Кулан-Сай капчыгайындагы аска бетине *хосров* жыл санагы боюнча 394/1025 чычкан жылы жазылган

он сегиз саптуу согд жазуусунун соңунда аталган жазуунун автору *Құлтақ* жөнүндө айтылат (Лившиц 1989: 84-85). Ошондуктан Диван Лугат ат-Түрктө да: «*Баласагун тоолорун кыдырган дин адамы Құлбақ*» деп тастыкталгандай, бүгүнкү Тосордогу *Кұлбак* жайлоосунун аты менен Кулан-Сайдагы *Құлтақ* ысымдары бир эле маани билдиргенсыйт.

Демек Диван Лугат ат-Түрктө берилген *Құлбақ* аттуу адам көчмөндөр арасында жашап, аларга өзүнүн ишеним-табынууларын жайылткан (Лившиц 1989: 85). Ошону менен биргеликте анын ысмы оозеки аңыз-кеп менен салттуу маданиятын улаган көчмөндөрдүн арасында кеңири жайылгандыгын Диван Лугат ат-Түрк да, Кулан-Сай аска жазуусу да, Тосордогу *Кұлбак (Гүлбаакы)* жайлоосунун аты да далилдүү чагылдырып турат.

Бирок бул жерде белгилей кетүүчү жагдай Карахандар доорундагы көчмөндөрдүн салттуу ишенимдерин тараткан *Құлбақ* жана ага окшогон дин адамдардын ишмердүүлүктөрү жөнүндө конкреттүү тарыхый булактар болбогондугу үчүн, алар жөнүндө терең мазмундуу маалыматтар жокко эсе. Андыктан *Кулбактын* карахандардын учурундагы зороастризм, буддизм, христиан-несторианизм, манихейизм жана шаманизм сыяктуу ишенимдердин кайсынысынын өкүлү экенин биле албайбыз. Бир гана *Кулбактын* Кулан-Сайда аска бетине мезгилин так белгилеп (394/1025 чычкан жылы) согдча жазганы жана Диван Лугат ат-Түрктө: «*Құлбақ – Баласагун тоолорун кыдырган түрк дин адамы. Айтымдарында ал катуу кара таптын бетине Тейгри қули Құлбақ деп жазды, ал (аскада) ак өңдүү жазуу пайда болду! Жана да ал ак таптын бетине жазды, ал (аскада) кара өңдүү жазуу пайда болуп, анын издери ушул күнгө чейин сакталып калыптыр*» (ДЛТ 2005: 440) деген маалыматтарга карап, теңирчилик же манихейчилик ишениминин өкүлү экенин боолголойбуз. Анткени «*кара*

жана ак», айрыкча, «жарык жана караңгы», «жакшылык жана жамандык» менен күрөшүү жөнүндөгү дуалдык окуу манихейиздин негизги догмаларынан болгонун билебиз (Maskerras 2005: 120-123).

Бул Жети-Суудагы көчмөндөрдүн арасында кеңири таралган «*Kulbaq*», «*Kultaq*», «*Ilmaq*» сыяктуу уйкаш ысымдагы *түрк-дин* адамдары тууралуу убагында иранист Лившиц жана түрколог Кляшторный да кайрылып, алардын кайсы диндин өкүлү экендиктерин түздөн-түз белгилебестен кыйыр түрүндө христиан-несториан же манихей коомунун өкүлү болгондугун жоромолдошкон (сыяктуу) (Лившиц 1989: 83-85; Кляшторный 2005: 165-166).

4. Версия: Тексттеги салттуу маданият менен исламдын синтези:

Текстте мусулманчылык жана теңирчиликтин айкалышуусу менен андагы салттуу маданиятка байланышкан сөздөрдүн басымдуулугуна карабастан көчмөн-түрктөрдүн исламизмдин таасирине көбүрөөк учурай баштаган мезгилин чагылдырып турат. Эгерде азыркы Монголиядан табылган VII кылымдын соңу – VIII кылымдарга тиешелүү кыска мазмундуу рун сымал байыркы түрк жазма эстеликтердеги тексттерге карай турган болсок, аларда теңирчиликке жана манихейчиликке байланышкан сөздөр басымдуу болуп, ал тексттердин соңку бөлүктөрүндө «...*кутлуг болзун*» деген сөздөр көп учурайт (Малов 1959: 47-54). Муну менен биргеликте биздин сөз кыла турган жерибиз, көлөмү жагынан чакан, мазмуну боюнча жогорудагы рун сымал байыркы түрк жазма эстеликтериндей эле маңыздуу Алайдагы *Кызыл-Жар* жазуусунда да (Сүрөт 3) байыркы уйгур ариби (ДЛТ 2005: 57) менен «*Кумар*» аттуу адам тарабынан 466 (1074)-жылы (Grenville 1963: 29; Turan 1941: 107) жазылган жазма эстеликтеги: “*yıl dört yüs altmış altıda men kumar aramuk muni bitidim yıl bars yılı erdi beşin ay yüz erdi düşembet yüz erdi kutlug bolsun yensala*”

сүйлөмдүн соңунда да «...кутлуг болсун» деген сыңарындай сөз кайталанат (Джумагулов 1982: 34, 180; Sertkaya 2012; Belek 2012).

Албетте бул зор ареалда таралган согд, рун сымал байыркы түрк жазуусу, байыркы арамей тектүү уйгур жазуусу жана араб ариби менен жазылган эстеликтердин алфавиттик өзгөчөлүктөрү бир-биринен айырмаланып турса да, тексттердин ички мазмунундагы жалпы тилдик түшүнүк, руханий аң-сезим жана каада-салт маданияттары окшош. Демек карахандар бир эле учурда согд, рун сымал байыркы түрк жазуусу, байыркы уйгур (арамей тектүү) жана араб арибтерин колдонушкан (Лившиц 1989: 78-85; Кляшторный 2006: 489; Иванов 1957: рис 6-7; Бартольд 1996: 118, 477-478; Кляшторный 2005: 165; Mackerras 2005: 111-129).

Эгерде Алайдагы *Кызыл-Жар* жана Тосордогу *Күлбак* жазууларын салыштыра турган болсок, карахандарда мусулманчылыктын канчалык деңгээлде жайылып, карапайым элдин күнүмдүк турмушуна терең сиңе баштаганын билсек болот. Анткени Кара-Кулжадагы *Кызыл-Жар жазуусу* байыркы арамей тектүү уйгур ариби менен жазылып, жазуунун ички мазмунундагы мусулман хижри жыл эсеби болгон «466» жана «йеншала» *إن شاء الله* деген сөздөрдөн башка сөздүн баары ислам маданиятына коошпойт.

Албетте бул түркчө түзүлгөн сүйлөмдүн сиңиринде түркчө жыл санагы «*барс*», согд таасири менен кирген апталык күн тартиби «*тушембет*» (перс. *دوشنبه*) жана «*кумар*» аттуу адам ысмын байкайбыз. Мунун далили катары карахандардын атына басылган тыйындарга карасак да карахандардын араб жана байыркы уйгур арамей арибин бирдей колдонушканы нумизматикалык маалыматтар менен да бекемдей алабыз (Давидович 1979: 156-158, 181-192). Ошондой эле бул жазууга улай *Тосор жазма эстелиги* дагы араб ариби менен түркчө жазылып, байыркы

көчмөндөрдүн салттуу маданият издери менен исламдын симбиозун чагылдырып турат.

Демек бул жазуулардын ички мазмундарынан бири-биринен эч бир айырмачылык байкалбаганы менен байыркы түрк, согд жана араб маданияттарынын биригүүсү аркасында теңирчиликке таянган көчмөңчүлүктүн таасиринде турган карахандарда жаңы синтезделген күчтүү *суфизмге таянган ислам маданияты* жарала баштаганын байкайбыз (Genç 1981: 39). Акырында карахандарда мамлекеттин негизги идеологиясы исламга таянып (Бартольд 1996: 72), өп-чап жашоосун сүрдүрүп келе жаткан согд ариби (Лившиц 1989: 80-81) менен рун сымал байыркы түрк арибинин (Иванов 1957: рис 6-7) ордун IX-X кылымдарга чейин толугу менен байыркы уйгур (арамей тектүү) ариби алмаштырса, ал эми ошол эле мезгилде акырындык менен ийкемдүү түрдө ислам динин кабыл ала баштаган көчмөндөрдө араб графикасынын үстөмдүгү орноп, ал байыркы уйгур арибин сүрүп чыгарган (XI-XII кк) (Кляшторный 2006: 208. Лившиц 1989: 81).

Тосор текстинин тарыхый мааниси

Махмуд Кашгари боюнча тексттеги тарыхый чөлкөмдүн жалпы аталышы «*Баласагун тоолору*» (ДЛТ 2005: 440) экенинде түкшүмөөл жаралбайт. Бирок илимде орто кылымдагы Баласагунду курчап турган географиялык аймактардын конкреттүү топономиялык аттары дагы да болсо белгисиз. Ошондуктан тексттеги *Ḳaram-luğ sü bir-an, sañga sığd-ım İdhu-Ḳut Teñri!* – قرام لوغ سو برا ن سنى سغد یم ادا قت تکر – сүйлөмүнүн жардамы менен изилденип жаткан объектибиздин тарыхый аталышын да билүүгө болобу? – деген суроо коюлуп, аны ачыкка чыгарууга аракет жасадык.

Сүйлөмдөгү *idhu-қut* сөзү түздөн-түз «ыйык» маанисин чагылдырып «теңирге» карата айтылганына карабастан (Genç 1997: 125-137; Кляшторный 2005: 166-172), мындагы жалпы сүйлөмдүн мааниси жөнүндө байыркы түрк тексттеринде да берилгендей *idhu-қut* – «сый-урмат» жана «таазим» катары *Көк Теңирге, Ата-Мекенге же мамлекет башкаруучуларына* жалгаштырылгандыгын билебиз (*бул титул катары биринчи жолу басмылдар тарабынын колдонулганы белгилүү*) (Бартольд V. 1968: 50; Genç 1981: 72-75). Мындай өрнөктөр рун сымал байыркы уйгур тексттеринде да кездешип, андагы *idhi-қut: Теңир буйурган тагдыр; көктөн жиберилген; бакты-таалайлуу; жыргалчылык* деген сыяктуу түшүнүктөрдү берет (Радлов 1899: 1382; Бартольд V. 1968: 50; Кляшторный 2006: 493; Тенишев 2006: 592-599; Малявкин 1989: 211). Ошол эле мезгилде аталган рун сымал байыркы уйгур тексттеринде *üç idhuқ* аттуу эл жөнүндө да маалыматтар кездешет (Малов 1959: 36, 41, 106).

Сөз аралжысы жогоруда аты аталган *üç idhuқ* жөнүндө айта турган болсок, ал изилденип жаткан тарыхый объектибиздеги географиялык чөлкөмдүн, аталган элдин аты менен *idhuқ* деп аталып калышына тарыхый факт катары өтө жакындашат. Анткени бул далилибизге байыркы уйгурлардын *Моюн-Чор кагандын* урматына тигилген эстеликтин түштүк бетинде: «*уйгурларга каршы басмылдар, түргөштөр жана üç idhuқ урууларынын биргелешкен коалициясы*» - түзүлгөндүгү жөнүндө маалыматтар берилет (Малов 1959: 36-37; Гумилёв 1999: 388-389). Бул тарыхый фактыга тарыхчы Л. Н. Гумилёвдун да пикирлерин кошуп койгонубуз жөндүү. Анткени Гумилёв өз убагында *üç idhuқ* эли тууралуу ой-пикирин жазып, анын гипотезаларында да белгиленгендей *üç idhuқ элинин* кайсы уруу конфедерациясынан чыккандыгы белгисиз.

Окумуштуунун пикири боюнча *üç idhuq* эли «христиандар» катары көрсөтүлөт (Гумилёв 1999: 388-389). Бирок ошол кездеги Жети-Сууда жаңыдан жандана баштаган христиандардын чоң саясий оюндарга катышуулары өтө күмөндүү. Албетте христиандар мындай максатсыз жолдорго барышпайт эле. Эгер алар уйгурлардагы манихейлерге каршы күрөшкө чыгышкан десек, бул тарыхый окуя 752-755-жылдары болуп, уйгурларга *манихейзмдин* орношуна дээрлик он беш жыл мурун болуп өткөн. Ошондой эле *üç idhuq* элинин «христиан» болушкандыгы тууралуу тарыхый булактар да, археологиялык да жана эпиграфикалык да маалыматтар тастыктай элек.

Албетте тарыхый факт далилдеп тургандай аталган уруулар Уйгур каганатынын (744/45-840) түндүк-батышында орун алган б. а. Жунгар-Алтай, Кара-Иртыш бойлорунда карлуктар; Жогорку Кара-Иртыш, Түштүк Жунгар-Алтай, Беш-Балык чөлкөмдөрүндө басмылдар; Или, Чүй, Талас, Исфижабга чейинки аймакта түргөштөр, ал эми *üç idhuq* болсо Или, Ысык-Көл аймагында жайгашкандыгы тууралуу тарыхый илимий булактар чагылдырып турат.

Ошондой эле бул географиялык чөлкөмдүн *idhuq* (*idhu*) деп аталганы туурасындагы далилибиздин дагы бир таржымалы Юань династиясынын элчиси Чан Дэнин маалыматтары менен да бекемдейбиз. Тарыхый булактарда Чан Дэ 1259-жылы каандын (Хубилай) көрсөтмөсү менен Ирандагы Хулагуга Или, Ысык-Көл аркылуу өтүп, бул аймактын байыртадан *idhu* (Бартольд 1996: 139) деп аталаарын жана ал жердеги бир канча турак-жай ураандыларын көрүп, чөлкөмдө байыртадан көп калк жашап өткөнүн эскерет (Бартольд 1996: 139; Genç 1997: 127; Малявкин 1989: 432).

Буга байланышкан изилдөөбүзгө белгилүү чыгыш таануучу профессор Решат Генчтин да пикирин кошуп койгонубуз маанилүү. Тарыхчы Генч, Диван Лугат ат-Түрк эмгегин шилтеме кылып, «*айрым түрк уруулары Теңирге: idhi* اذى» - деп аташкандыгы тууралуу пикирин кошо турган болсок (Genç 1997: 127), анда Диван Лугат ат-Түрк да далил кылып тургандай *idhi* сөзүнөн *Teñgir* эпитети келип чыгаары бышык (DLT I. 1992: 87; 2005: 119).

Мындай дагы бир жөндүү далил азыркы Чүй аймагындагы «Ысык-Ата» жергесинин аталышы «*Ыдык-Ата*», «*Ыйык-Ата*», «*Ыйык-Теңир*» деген сыңарындай табу эпитеттин кыйыр формасы айдан ачык болушу мүмкүн?

Демек *Моюн-Чор жазма эстелиги*, *Тосор жазма эстелиги* жана *Чан Дэнин* маалыматтарынын салыштыруу анализине карап, карахандардын Или, Ысык-Көл, Чүй аймагы б. а. Жети-Суунун бир бөлүгү *idhuq* (*idhu*) деп аталганын белгилей алабыз. Изилденип жаткан географиялык аймагыбыз карахандар мезгилинде эле *idhuq*, *idhu* же *Teñgir* деп аталган. Балким ушундан улам кийинки *Idhuq Tag* (*Теңир-Тоо*) термини келип чыкса керек (ДЛТ 2005: 99).

Натыйжада бул тексттеги *Sañga sigd im Idhu-Қut Teñri!* сүйлөмүнөн төмөндөгүдөй пикирлер жаралбай койбойт: Биринчиден түздөн-түз *теңирге болгон табынуу*; экинчиден *Моюн-Чор жазма эстелигинде* эскерилген *iç idhuq* эли (Малов 1959: 36-37) жана ошондой эле Чан Дэнин маалыматтарына карап, аталган чөлкөмдүн *idhuq* (*idhu*) деп аталышы менен *мамлекетине ыйык таазим жана кызмат*; үчүнчүдөн Диван Лугат ат-Түрктө да берилгендей (1992; 2005) айрым түрк урууларынын «теңирге» жана «башкаруучуларына» *idhi* اذى деп атоолору менен *теңирге жана өздөрүнүн башкаруу чөйрөсүнө ыйык таазим жана кызмат* деген

сыяктуу маанилерди берет (Бартольд V. 1968: 50; Genç 1997: 127; Кляшторный 2006: 309-317). Албетте бул өз убагында салттуу маданияттагы сингармонизм болуп чагылдырышы да мүмкүн.

Көчмөндөрдүн салттуу маданияттарынын издери сакталган бул уникалдуу жазма эстеликтеги *Qara Hasan Sökmen* аттуу адам жөнүндө айта турган болсок, тарыхый жазма булактарда анын аты менен байланыштуу маалыматтар кездешпейт. Ошондой эле *Qara Hasan Sökmen*'дин карахандардын жогорку мансаптуу *kara (qara)* наамын алып жүргөндүгүнө карабастан, анын *sökmen (sökmen)* эпитети мамлекеттик жогорку наам боло алган эмес (Genç 1981: 311; Бартольд 1996: 474). Бирок таштагы жазуунун мазмунунан жана *kara (qara)* термининен улам *Qara Hasan Sökmen*'дин кынтыксыз *Adağ Teñri; İdhu-ğut Teñri* же болбосо *İdhuğ Teñri (Улуу Теңир (Too); Ыйык Теңир (Too))* аймагынын башкаруучусу катары карахандардын жогорку элитасынын өкүлү экендиги айкындалып турат.

Анткени байыркы көчмөн түрк каганаттарында да байкалгандай эле, мамлекеттин ар бир аймактары каандардын жакын-туугандары тарабынан башкаруу үчүн мурасталып келгендиги белгилүү (Genç 1981: 269, 280, 340). Албетте көчмөндөрдүн бул башкаруу системасын эске албаганда деле *Qara Hasan Sökmen* «күчтүү көп аскерин» белгисиз *Çağry (çağrı)* аттуу «кишиге» же «династияга» багыштап жатпайбы. Бул жерде *чагрынын (çağrı)* кандайдыр *кишинин* же *династиянын* аты экендигине түкшүмөөл кылгандыгыбыздын себеби *Qara Hasan Sökmen* аскерин *Çағрыга (Çаğrı)* багыштап, ал эми аны алуучу тарап *Çағры (çağr)* эмес, дареги белгисиз *Mes'ud-Alb* аттуу адам алгандыгына байланыштуу болуп жатат.

Тексттеги бул чиеленишкен маалыматтардан улам тарыхый жазма булактар жана нумизматикалык маалыматтардын жардамына муктаж болобуз. Айрыкча нумизматикалык булактар боюнча «чагры» титулу

Фергана (*Өзкент; Банакат*) карахандарынын ысымдары жана лакабтары менен коштолгондугун көп жолуктурабыз. Мисалы: *Жалал ад-Дунийа ва-д-Дин Күч Арслан хан; Жалал ад-Дунийа ва-д-Дин Кадыр хакан; Жалал ад-Дунийа ва-д-Дин Улуг-султан кара-хакан* же болбосо *‘Имад ад-дунйа ва-а-дин Шах Кылыч-хан; Жалал ад-Дунийа ва-д-Дин Тафгач-хакан; ‘Имад ад-дунйа ва-а-дин Улуг Чагры-хакан* же *‘Имад ад-дунйа ва-а-дин Улуг Эгдиш Чагры-хан* сыяктуу мамлекеттик титулдарда аталышкандыгын байкайбыз (Бартольд 1996: 474; Давидович 1979: 145, 213; Кочнев 1983: 95-97; 2006: 29, 141). Демек, карахандардын Фергана колу кандайдыр бир деңгээлде «чагриддердин» династиясынан куралган. Ал эми бул «чагриддердин» тарыхына сереп салсак, алар XII кылымдын жарымынан тарта *Батыш Карахандардын* теги болгон *Табгач/Тафгач Бугра кара-хакандын* мураскорлору катары саясий оюндарга тыгыз катышкандыгы көрүнөт (Давидович 1976: 184; Кочнев 2006: 134). Булардын урунттуу учурлары 551/1155/56-556/1160/61 жылдар аралыгында болуп, *Өзкент* карахандарынан *Жалал ад-Дунийа ва-д-Дин Чагры-хан Али б. Хасан-тегин* Самаркандтагы Батыш Карахандардан бийликти тартып алгандыгы менен байланыштуу (Давидович 1976: 183). Ошентип бул карахандар харезмшахтар тарабынан жок кылынганга чейин (1210) Мавераннахр ээлигинин толук мураскорлугуна айланышкан (Давидович 1976: 183; Кочнев 1983: 103; 2006: 223-237). Бирок ошол эле учуруда алар Ферганадагы таасирин жоготуп коюшкандыгын белгилеп коюбуз кажет.

Бул тарыхый фактылар *Тосор жазма эстелигиндеги «Чагры» (Çağrı)* аталышы, Фергана жана Мавераннахрдагы «чагриддер» менен канчалык деңгээлде байланышы бар экендиги күмөндүү. Бирок буга карабастан *Қара Насан Сөкмен’дин* Ферганадагы «чагриддерге» Мавераннахрды ээлик кылууларына жардамдашканбы деген бүдөмүк ойлорго келип таянабыз.

Канткен менен бул жазма эстеликтеги *Мас'уд Албдын* аты – Самарканддын башкаруучусу *Чагры-хан Али б. Хасан-тегинден* кийин бийликке келген анын бир-тууганы *Кылыч Тамгач-хан Мас'уд б. Хасандын* (556/1160/61-565/1175/76) аты менен да үндөшүп турагансыйт. Айрым жазма тарыхый булактарда да (Жамал Карши Мухаммед, «Мулхакат ас-Сурах» б-ча) «*чагры*» титулун мына ушул Кылыч Тамгач-хан Мас'уд б. Хасан алып жүргөндүгүн жазып калтырышкан (Давидович 1976: 181). Бирок белгилүү чыгыш таануучулар Прицак жана Давидович тарабынан бул маалыматтар нумизматикалык негиздер менен четке кагылып, «*чагры*» титулун андан мурунку келген Самарканддын башкаруучусу *'Али* алып жүргөнүн белгилешет (Давидович 1976: 181).

Жогорудагы тарыхый маалыматтарга карап чынында эле *Қара Hasan Sökmen* кандайдыр бир деңгээлде Өзгөндөгү карахандар менен дипломатиялык байланышта болуп «*аларга көмөктөшкөнбү?*». Анткени тарыхый булактарда белгилүү болгондой эле, карахандарда айрым учурларда бийликтеги такт талашуудан келип чыккан саясий кризистен улам борбордук бийлик алсырап, анын натыйжасында *икта системасы*² (Sevim, Merçil 1995; Давидович 1954: 112-115; Якубовский 1949: 36-37; Джуманалиев 2004: 251-252; Кляшторный 2005: 346; Genç 1981: 280, 341) кожоюндары болгон *илатийалыктардын (номаддардын)* жардамына муктаждык пайда болот. Же болбосо анын терсине алсыраган борбордук бийликтин, номаддардын төңкөрүштөрү менен аяктаары белгилүү. Демек бул уникалдуу тексттен кандайдыр бир деңгээлде максаттарынын оң же терс экендиги билинбеген *икта системасы* ишке ашырылгандыгын байкай алабызбы?

Бирок *Қара Hasan Sökmen* эч убакта *Фергана* же *Мавераннахр* карахандарына же ошол эле доордо *Чыгыш Карахандарын* басып алган

Каракытайларга (1137-1211) баш ийбегенин тексттеги *Qaram-luğ sü bir-an, sañga sigd-ım İdhu-Qut Teñri!* قرم لوغ سو بران سنى سغد یم ادا قت تکر сөзү менен билсек болот. Албетте байыркы түрк жазма эстеликтеринде да көрүнгөндөй, бул жазма эстеликтен карахандардын өз көз-караштарын мамлекеттик принциптерге айландырып алышкан. Анткени XII кылымдын биринчи жарымында эле Жети-Суудагы карахандар көз-карандысыздыгын жоготуп, *Каракытайлардын (1137-1211)* карамагында вассал болуп калышкан (Мокеев 2010: 167-168). Ошондуктан *Qara Hasan Sökmen чагриддерден* келген *Mes'ud Alb'ga* жардам берип, карахандардын эски күчтүү мамлекеттик деңгээлине алып келүүнү кааласа керек?

Ошол эле маалда жазма эстеликтин мазмунунан көчмөндөрдөгү салттуу маданий түшүнүктүн алкагында калыптанган *номаддын* – өз мамлекети же чакан аймагына болгон *ишенимдүү кызматын* жана ага болгон *таазимин* байкайбыз.

Жыйынтык

Негизги изилдөөбүздүн объектиси болгон *Тосор жазма эстелиги* карахандардын *хакани тили* менен жазылып, тексттин ички мазмунунда салттуу маданий түшүнүктү чагылдырган эки аскер башкаруучунун юридикалык келишимдери камтылган деген бүтүмгө алып келет. Айрыкча, бул жазма эстеликтен номаддардын массалык түрдө отурукташуу жана исламдашуу процессине кире баштаган мезгилдеги карахандардын мамлекеттик-административдик системасында калыптанган *икта системасынын* иш жүзүнө ашырылышынын таш бетиндеги үлгүлүү өрнөгү экендигин баса белгилейбиз.

Ошондой эле, жалпы эле таштагы жазуунун мүнөзүн, андагы мамлекеттик-административдик түзүлүш, аскердик титулдар менен

каармандарды тарыхый булактардын негизинде салыштыруу түрдө анализдөөгө аракет кылып, бул жазма эстеликтин XI кылымдын соңу – XII кылымдын ортосу аралыгында жазылган деген корутундуларга келип таянабыз.

Деги эле мындай жазма тарыхый эстеликтерден IX – XII кылымдардагы карахандардын ээлигинде араб графикасынын жайылышы жана алардын грамматикалык тилине ылайыкташтырылып калыптанышынын негизги багыттарын аныктоодо маанилүү роль ойной алаарын белгилеп коюубуз каят.

Демек IX – XII кылымдардагы Орто Азиянын жазуу маданияты алда-канча өнүгүү жолуна түшүп, аталган аймакттардын шаарларындагы курулуш объектилери саналган *хан сарайлар, мечиттер, мавзолей, күмбөз* жана башка ар түрдүү предметтик материалдарда араб графикасынын *куфи, сульс, насх, дивани, талик* сыяктуу жазуу ыкмалары менен кооздолуп, орто кылымга мүнөздүү тарыхый бай маданиятка ээ болгон. Бирок, араб ариби менен жазылган эпиграфикалык маалыматтардан кандайдыр бир көлөмдүү тарыхый окуяны чагылдырган маалымат алуу мүмкүн болбогонуна карабастан эң алды менен аталган доордун жазуусунун өнүгүү тарыхын, административдик башкаруусундагы наамдарын, алардын генеалогиялык тамырын, маданий социалдык катмарын жана айрыкча номаддардын салттуу маданий түшүнүктөрүнүн калыптанууларындагы орчундуу өнүгүү этаптарын билүүдө маанилүү.

Ошентип аталып өткөн доордун эң негизги көрөнгөсү отурукташкан күчтүү согд, иран жана ислам цивилизациясынын каршысында көчмөндөрдүн цивилизациясынын синкретизми жана симбиозунун кайнашуусу болуп өткөн. Анын соңунда жаңы интеграцияланган урбандашкан түрк цивилизациясынын пайдубалы курулганын көрөбүз.

Шилтемелер:

¹ Новые сведения о памятниках письменности караханидского времени. Сходознавство. Вып., 45-46, Киев, 2009 с. 24-32. аттуу макалабызга кошумча маалыматтар киргизилип, кайрадан ишетелип чыкты. Албетте мунун себептери карахандар доору боюнча ири специалист, профессор Решат Генч (26-30. 09. 2010. Кайсери. Туркия), белгилүү чыгыш таануучулар профессор Анварбек Мокеев (апрель-май 2012. Бишкек. Кыргызстан), профессор Осман Фикри Серткая (07-09. 05. 2012. Стамбул. Туркия) сыяктуу устаттар менен жолугушуу учурунда алган пикирлерге байланыштуу. Устаттардын пикир, сунуш, жардамдарына ыраазычылыгымды билдирем.

² *Икта системасы*: орто кылымдагы карахандарда жана селчуктарда калыптанган *жер салык саясаты*. Бул система, жогорку бийликтин башкаруусундагы аскер башчыларга кызмат акысы үчүн берилүүчү аймак же ээлик (жер). Ал эми кызмат акысы үчүн ээликти алган аскер төбөлдөрү кандайдыр бир жортуул учурунда бийликке аскер жагынан жардам берип турууга милдеттүү болушкан.

Библиография

- Ataoglu M. R. (1989). Arrtuklu Devleti (Hisn-ı Keyfâ Kolu). s. 166.
- Clauson S. G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. London. p. 989.
- Develioğlu F. (2003). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara.
- _____, (2007). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara. s. 1195.
- DLT (1992). Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. (Çev.: Besim Atalay). Cilt: I. II. III. IV. Ankara.
- Eckmann J. (1988). Çağatayca El Kitabı. (Çev.: Günay Karaağaç). İstanbul. s. 288.

- Ercilasun K. (2010). *Bozkır Halklarında Hakimiyet Düşüncesinin Dile Yansıması: Tengri-Kut Çanyü*. Eski Türkçe. Afyonkarahisar. s. 89-93.
- Esin E. (1985). Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar. s. 21.
- Freeman-Grenville G.S.P. (1963). The Muslim and Christian Calendars. Begin tables for the conversion of Muslim and Christian dates from the Hijra to the year A. D. 2000. Oxford Univ., Press. London-Nem York-Toronto. p. 87.
- Genç R. (1981). Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar). İstanbul. s. 372.
- _____, (1997). Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI.Yüzyılda Türk Dünyası. Ankara, s. 412.
- Hacıeminoğlu N. (1996). Karahanlı Türkçesi Grameri. Ankara. s. 214.
- Kaya Ö. (2003). Doğu Türk Yazı Dili ve Edebiyatı Arařtırmaları I: ul 'Ubeydi (XVI yüzyıl) ve ul Şerif (XVII yüzyıl). Bişkek. s. 174.
- Kratchkovskaya V. A. (1938). Ornamented Naskhi Inscriptions. *A Survey of Persian Art*. London-New-York.
- Mackerras C. (2005). The Role of ancient Turkic states in world history. *Role and place of the Turkic civilization among the World Civilizations*. Bishkek. p.111-129.
- Özkan M. (2009). Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi. İstanbul. s. 1276.
- Pakalın M. Z. (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. C. III. İstanbul.
- Pritsak O. (1951). Von den Karluk zu den Karachaniden. *ZDMG*. Budapest.
- _____, (1955). *Qara: Studie zur Türkischen Rechtssymbolik*. Zeki Velidi Togana Armağan. İstanbul. p. 239-263.

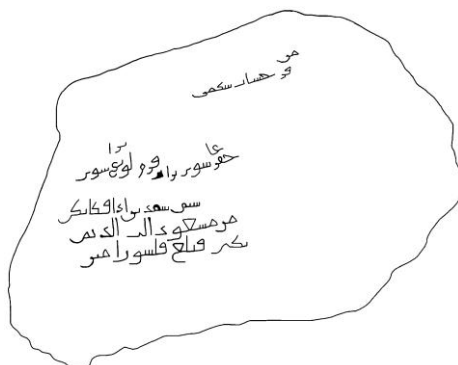
- Şeşen R. (2001). İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. Ankara. s. 24-25.
- Savran A. (1992). Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı). Erzurum. s. 219.
- Sevim A., Merçil E. (1995). Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür). Ankara.
- Sümer F. (1999). Türk Devletleri Tarihinde Şahs Adları. I. II. Ciltler, İstanbul. s. 878.
- Tekin T. (2008). Orhon Yazıtları. Ankara. s. 200.
- Turan O. (1941). On İki Hayvanlı Türk Takvimi. İstanbul. s. 139.
- _____, (2004). Doğu Anadolu Türk Devletleri. İstanbul. s. 288.
- TS (1988). Türkçe Sözlük. Bas., I. II. Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1679.
- User H. Ş. (2012). *Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terimlerden Örnekler*. Bilig. Sayı: 60 Kış'12. Ankara. s. 257-272.
- Бартольд В. В. (1963). Туркестан в эпоху монгольского нашествия. т. I. Москва.
- _____, (1968). Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. т. V. Москва. с. 759.
- _____, (1996). Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Бишкек.
- Бертельс Е. Э. (1960). История персидско-таджикской литературы. Москва.
- Гаджиева Н. З., Серебренников Б. А. (1986). Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. Москва. с. 282.
- Горячева В. Д. (2010). Городская культура тюркских каганатов на Тянь-Шане (середина VI – начало XIII в.). Бишкек. с. 302.
- _____, Настич В. Н. (1983). *Эпиграфические памятники Узгена*

- XII-XX вв. Киргизия при Караханидах. Фрунзе.*
- Гумилёв Л. Н. (1999). *Байыркы Түрктөр. Бишкек. 544-бет.*
- Давидович Е.А. (1954). *Нумизматические материалы для истории развития феодальных отношений в Средней Азии при Саманидах. История Таджикский ССР. т. XXVII. Душамбе.*
- _____, (1979). *Клады древних и средневековых монет Таджикистана. Москва. с. 462.*
- _____, (1976). *Вопросы хронологии и генеалогии караханидов второй половины XII в. История и культура народов Средней Азии. Москва. с. 177-187.*
- Джумагулов Ч. Дж. (1982). *Эпиграфика Киргизии. Вып. 2. Фрунзе.*
- _____, (1987). *Эпиграфика Киргизии. Вып. 3. Фрунзе.*
- Джуманалиев Т.Д. (2004). *Письменные памятники о государстве караханидов. Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.). Бишкек.*
- ДЛТ (2005). *Диван Лугат ат-Турк. Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауезоваой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс. 1288 с. +2 с. вкл.*
- ДС (1969). *Древнетюркский словарь. Ленинград. с.676.*
- Дьяконов М. М. (1948). *Несколько надписей на кайраках из Киргизии. Эпиграфика Востока. II. Москва-Ленинград. с. 9-15.*
- Жумагулов Ч. Ж. (2009). *Биобиблиография. Бишкек.*
- Иванов П. П. (1957). *Материалы по археологии котловины Иссык-Куля. Труды Института истории. Вып. III. Фрунзе.*
- Кляшторный С. Г. (1964). *Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва. с. 214.*
- _____, (2004). *Памятники древнетюркской письменности.*

- Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.). Бишкек.
- _____, (2006). Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. (Восток: Общество, культура, религия). Санкт-Петербург: Наука. с. 591.
- _____, Савинов Д. Г. (2005). Степные империи древней Евразии. С.-Петербург. с. 346.
- Кочнев Б.Д. (1983). *Новые нумизматические данные по истории Караханидов второй половины XII- начала XIII в. Киргизия при Караханидах.* Фрунзе. с. 75-103.
- _____, (1984). *К методике исследования раннекараханидских монет как исторического источника (В порядке обсуждения).* Источниковедение и текстология: средневекового Ближнего и Среднего Востока. Москва. с. 109-123.
- _____, (2006). *Нумизматическая история караханидского каганата (991-1209). Часть 1.* Источниковедческое исследование. Москва. с. 344.
- КТТС (1969). Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндөгү. Фрунзе. с. 774.
- Лившиц В. А. (1989). *Согдийцы в Семиречье: лингвистические и эпиграфические свидетельства.* Красная Речка и Бурана. АН КиргССР, Ин-т истории. –Ф.: Илим. с. 78-85.
- Малов С. Е. (1959). Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград. с. 111.
- Малявкин А. Г. (1989). Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. Новосибирск. с. 432.
- Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане (Этапы этнической и

- политической истории кыргызского народа во второй пол. IX–сер. XVIII вв.). Б.: 2010. - 280 с.
- Настич В. Н. (1984). *Погребальная эпиграфика арабского письма как источник по средневековой истории Киргизии и Южного Казахстана*. Источниковедение и текстология: средневекового Ближнего и Среднего Востока. Москва. с. 161-177.
- _____, (1995). *Новые эпиграфические находки с Буранинского городища*. Бурана и Красная Речка. Москва.
- _____, (2004). *Эпиграфические памятники арабского письма*. Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.). Бишкек.
- Радлов В. В. (1899. 1911). Опыт словаря тюркских наречий. том II. IV. С.-Петербург.
- Табалдиев К. Ш., Белек К. (2008). Памятники письменности на камне Кыргызстана. Бишкек. с.м336.
- УРС (1959). *Узбекско-русский словарь*. с. 839.
- Усеев Н. (2011). Енисей жазма эстеликтери I: лексикасы ж-а тексттер. Б.: «Турар». 724-б.
- Тенишев Э. Р., Дыбо А. В. (2006). Сравнительно-историческая Грамматика Тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. Москва. с. 725.
- Хашимов М. (2001). Религиозные и духовные памятники Центральной Азии. Алматы. с. 251.
- Якубовский А. Ю. (1949). *Вопросы периодизации истории Средней Азии в средние века (VI-XV вв.)*. Краткие сообщения института истории материальной культуры. Вып. XXVIII. Москва.
- Юдахин К. К. (1985). Киргизско-русский словарь. Книга: 1-2. Фрунзе.

Сүрөт 1-2. Тосор жазма эстелигинин графикалык жана оригинал көрүнүшү.

لى طمطر بصير بيطر بيطر
 لىز سمد سستوى ومن فطد لىز
 لىز قنار لىز لىز لىز لىز
 لىز لىز لىز لىز لىز
 سطمطر لىز لىز لىز

Сүрөт 3. Кызыл-Жар жазма эстелигинин графикалык жана оригинал көрүнүшү. Профессор К. Конкобаевдин архивинен.